

Кухарев Олександр Євгенович

*Доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент*

СУТНІСТЬ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Kukhariev O. Ye. The Essence of Will Freedom in the Inheritance Law of Ukraine

Abstract. The paper identifies the essence of will freedom and its realization in the Inheritance Law of Ukraine. The author emphasizes that the category of will freedom has external and internal manifestation. The external manifestation is realized through the right of a person to make a will, choose its type, cancel or change already made will. In its turn, the internal manifestation of will freedom deals with dispositions, which constitute its content. Two stages of realization of will freedom principle are distinguished.

Key words: *succession, inheritance, will, testator, will dispositions, will freedom.*

Постановка проблеми. Свобода заповіту традиційно вважається фундаментальним принципом спадкового права, а також одним з найбільш суттєвих проявів диспозитивності у цій сфері. Як відзначав свого часу Й. О. Покровський, свобода посмертних розпоряджень складає разом зі свободою власності один із наріжних каменів сучасного цивільного права [1, с. 300]. За своїм концептуальним значенням свобода заповіту наближена до встановленої у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі за текстом — ЦК) свободи договору, що визнається загальною засадою цивільного законодавства. Невипадково в юридичній літературі обґрунтовується позиція про необхідність передбачити в окремому пункті ст. 3 ЦК і таку загальну засаду цивільного законодавства як *свобода одностороннього правочину*, що існує лише у випадках, якщо інше не передбачене законом, що регулює конкретний вид одностороннього правочину [2, с. 135, 136].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання свободи заповіту виступали предметом наукових досліджень В. І. Серебровського, В. К. Дро-

нікова, М. В. Гордона, Б. С. Антімонова, К. А. Граве, П. С. Нікітюка, Ю. О. Заїки, І. В. Жилінкової, З. В. Ромовської, К. Б. Ярошенко, С. Я. Фурси, О. П. Печеного, Є. І. Фурси, О. Є. Казанцевої, Т. Д. Чепіги, В. В. Васильченка, Є. О. Рябокони, В. Ю. Чуйкової, Н. Міненкової та інших учених.

У цивілістичній доктрині сутність свободи заповіту визначається, зазвичай, через право заповідача: у будь-який час скласти заповіт, або не складати його; у будь-який час змінити або взагалі скасувати складений заповіт; у будь-який час скласти новий заповіт; розпорядитися своїм майном, або тільки його часткою; призначити спадкоємцем будь-яку особу, як ту, що входить до кола спадкоємців за законом, так і будь-яку фізичну чи юридичну особу; позбавити спадщини спадкоємців за законом, не обґрунтовуючи і не пояснюючи своє рішення; внести до заповіту інші розпорядження, передбачені ЦК [3, с. 81]. Багатоаспектним цивільно-правовим явищем вважає свободу заповіту З. В. Ромовська. Елементами цієї свободи є, насамперед, право особи самостійно, без зовнішнього примусу

визначати доцільність та момент складення заповіту. Особі, яка забажала скласти заповіт, закон надає цілий ряд можливостей щодо вибору спадкоємців, визначення обсягу спадщини, покладення на спадкоємців обов'язків щодо третіх осіб [4, с. 93, 94].

С. Р. Леськів та А. Г. Чубенко пропонують розділити правомочності, що входять до юридичного складу свободи заповіту на такі групи: 1) визначення моменту і доцільності складення заповіту, а також зміни та скасування такого правочину; 2) встановлення обсягу заповіданого майна; 3) окреслення кола спадкоємців за заповітом, часу та умов набуття ними у власність спадщини; 4) відсторонення від участі в розподілі спадкової маси спадкоємців за законом, за винятком тих із них, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині [5, с. 157].

Через категорію волі спадкодавця, здійсненої за його життя, розглядає свободу заповіту Н. О. Міненкова. У свою чергу суттєвою ознакою волі особи є свобода, тобто здатність і можливість людини діяти на власний розсуд, керуючись власними принципами, цінностями й інтересами, реалізуючи своє уявлення про сенс життя [6, с. 280].

Наведені наукові позиції дають підстави стверджувати, що всі дослідники вбачають сутність свободи заповіту у праві спадкодавця діяти вільно, а саму свободу заповіту розглядають як правовий принцип. Водночас залишилася низка невирішених питань, що стосуються складових елементів свободи заповіту, можливості саморегулювання відносин у сфері спадкування, а також реалізації свободи заповіту.

Метою даної статті є з'ясування сутності свободи заповіту та її реалізації у спадковому праві України.

Виклад основного матеріалу. Значення свободи заповіту виходить за межі наданого особі права призначати спадкоємців та розділити між ними

спадщину, оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя у передбаченому законом порядку. На нашу думку, свобода заповіту не обмежується інститутом спадкування за заповітом, оскільки для формування черг спадкоємців за законом законодавець вдається до *абстрактної моделі припущеної волі* спадкодавця щодо розподілу свого майна. Сутність спадкування за законом ще у середині минулого століття вдало сформулював С. М. Братусь. Він зауважив, що спадкування за законом базується на припущенні, згідно з яким закон, що встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає дійсній волі спадкодавця, який не побажав чи не зміг виразити свою волю інакше — шляхом заповіту [7, с. 69].

Слід вказати і на суттєвий вплив принципу свободи заповіту на закріплений в чинному ЦК пріоритет спадкування за заповітом над спадкування за законом, що влучно визначається О. П. Печеним як магістральний методологічний підхід спадкового права [8, с. 82]. Причина такого методологічного підходу криється не лише у технічному розміщенні норм, що регулюють спадкування за заповітом, перед інститутом спадкування за законом, на чому, до речі, часто наголошується в юридичній літературі, коли йдеться про пріоритет спадкування за заповітом. Принципове значення в цьому аспекті має збільшення законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене шляхом розширення переліку видів заповітів та розпоряджень, що становлять його зміст, надання можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, деталізація відносин з виконання заповіту в межах окремої глави кн. 6 ЦК.

На нашу думку, для найбільш повного розуміння сутності свободи заповіту, доцільно виділити її зовнішнє та внутрішнє вираження.

Зовнішнє вираження свободи заповіту охоплює правову можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно і у будь-який час особисто скласти заповіт, обрати його вид, скасувати вже складений заповіт. Не викликає сумніву, що зовнішнє вираження свободи заповіту має первинний характер.

У свою чергу *внутрішнє вираження* свободи заповідальних розпоряджень охоплює зміст складеного заповіту як одностороннього правочину. До таких розпоряджень належить право заповідача: 1) призначити своїми спадкоємцями фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК); 2) без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, крім тих, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (чч. 2, 3 ст. 1235 ЦК); 3) охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому (ч. 1 ст. 1236 ЦК); 4) зробити у заповіті заповідальний відказ (ст. 1237 ЦК); 5) зобов'язати спадкоємців до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема, щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ст. 1240 ЦК); 6) обумовити виникнення права спадкування наявністю певної умови, тобто скласти заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК); 7) установити сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб (ст. 1246 ЦК).

Як зазначається у ст. 1254 ЦК заповідач може у будь-який час скасувати або змінити складений заповіт. Повідомлення про це інших осіб, зокрема, спадкоємців, призначених у попе-

редньому заповіті, не вимагається. З цього випливає важливий висновок, що не знайшов закріплення у законі: *не мають юридичної сили жодні зобов'язання спадкодавця не змінювати чи не скасовувати раніше складений заповіт.*

При цьому має бути враховано, що заповідальні розпорядження можуть стосуватися не лише спадщини як сукупності прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві за життя і не припинилися його смертю. Так, згідно з ч. 1 ст. 1238 ЦК предметом заповідального відказу може передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або *не входить до складу спадщини*. А тому немає законодавчих перешкод покласти на спадкоємця обов'язок щодо передачі речі, яка перебуває в його власності, відказоодержувачу. Це зумовлено закріпленням в цивільному законодавстві України так званого зобов'язального легату (*legatum per damnationem*), що бере свій початок в епоху Стародавнього Риму. Зобов'язальний легат покладав на спадкоємця обов'язок виконати те, що було передбачено заповітом, на користь третіх осіб. Традиційно зазначений вид легату протиставлявся віднаказційному (*legatum per vindicationem*), на підставі якого на користь легатарія встановлювалося речове право — право власності або сервітутне право, що виникало у легатарія з моменту прийняття спадкоємця спадщини, обтяженої легатом.

Важливою для розуміння свободи заповіту слід визнати і ту обставину, що воля заповідача не може бути змінена після відкриття спадщини, тобто набуття заповітом юридичної сили. Як випливає зі змісту ч. 1 ст. 1278 ЦК, спадкоємці не можуть поділити спадщину з відступленням від часток, визначених заповідачем. Так саме не спадкоємці або суд обмежені змістом заповідальних розпоряджень при здійсненні тлумачення заповіту. Наведена властивість

досліджуваної правової категорії видається цілком справедливим з огляду на необхідність збереження дійсної волі заповідача після його смерті.

Визначаючи сутність свободи заповіту, М. С. Абраменков та П. В. Чугунов [9, с. 146–148], Р. М. Мамуков [10, с. 8] доходять висновку, що зміст заповіту не може обмежуватися розпорядженнями, встановленими цивільним законодавством, а включає в себе інші розпорядження, що не суперечать закону та засадам моральності. На переконання учених, які відстоюють цю точку зору, розпорядження, спрямовані на визначення долі спадщини, не можуть бути вичерпно описані в законі через різноманітність життєвих ситуацій та відносин, що індивідуально впливають на формування волі заповідача.

З такою позицією важко погодитися, оскільки, на нашу думку, у кн. 6 ЦК міститься закритий (вичерпний) перелік заповідальних розпоряджень (т. з. правило *numerus clausus*). І хоча такий перелік сформульований достатньо широко, заповідач не може встановлювати нових розпоряджень, не передбачених законом. Наприклад, власник позбавлений можливості заповісти річ з тим, що вона не вибувала із власності спадкоємця та перейшла до його нащадків. Крім того, не можна визнати допустимим надання виконавцеві заповіту повноваження самостійно визначати спадкоємців за заповітом та відказоодержувачів після відкриття спадщини. Так саме заповідач не може зробити фідеокомісарну субституцію, тобто призначити спадкоємцю спадкоємця.

Видається правильним, що свобода заповіту не вичерпується правом спадкодавця діяти вільно шляхом вирішення питання про складення заповіту, обрання його виду, внесення до нього зміни та взагалі скасування, а також визначення змісту заповіту. В такому вигляді свобода заповіту має незавершений характер, адже воля особи має бути

не лише висловлена, а й належним чином реалізована після відкриття спадщини. У протилежному випадку свобода заповіту як основна засада диспозитивності спадкового права матиме декларативний, суто формальний характер. Забезпечення реалізації свободи заповіту після відкриття спадщини здійснюється шляхом виконання заповіту. За таких обставин можна виділити дві стадії, в межах яких повною мірою втілюється правова свобода спадкодавця.

Перша стадія реалізується до відкриття спадщини самим заповідачем шляхом складення заповіту. При цьому має бути враховано, що досліджуваний правочин вчиняється за межами спадкового наступництва, оскільки юридичної сили складений заповіт набуває лише після відкриття спадщини. Вирішальне правове значення для динаміки спадкових правовідносин має фактор часу, оскільки їх виникнення пов'язане із днем смерті фізичної особи (оголошення померлою), а припинення — оформленням спадкоємцями своїх спадкових прав. І саме ці два юридичні факти окреслюють строк існування спадкового правовідношення, до початку виникнення якого особа складає заповіт.

Друга стадія свободи заповіту охоплюється виконанням розпоряджень, що складають його зміст, після відкриття спадщини, тобто вже в межах спадкового правовідношення. Саме виконанням заповіту завершується наступництво в правах та обов'язків спадкодавця шляхом їх переходу до осіб, визначених в заповіті.

У межах виконання заповідальних розпоряджень доцільно виділити і такий дієвий механізм забезпечення реалізації свободи заповіту, як його тлумачення, визначений у ст. 1256 ЦК. Тлумачення заповіту представляє собою інтелектуально-розумовий процес, спрямований на з'ясування змісту заповіту як одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити

справжню волю заповідача. Як правильно зазначає М. М. Сібільов, неадекватність відтворення в заповіті власної волі заповідача щодо долі спадщини може бути зумовлена, перш за все, неоднаковим використанням у ньому слів, понять та термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Цьому також можуть сприяти й певні неузгодженості між змістом окремих частин заповіту і змістом заповіту в цілому, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача щодо долі спадщини [11, с. 280]. Встановленням справжньої волі особи шляхом тлумачення заповіту забезпечується реалізація другої стадії свободи заповіту, в тих випадках, коли зміст заповіту викладений нечітко та незрозуміло.

Отже свобода заповіту є складною правовою категорією, що охоплюється як реалізацією особою права на заповіту, так і виконанням вже складеного заповіту після відкриття спадщини.

Необхідно відзначити, що дефініція заповіту, вміщена у ст. 1233 ЦК, розкриває його зміст у широкому розумінні як особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Тривалий час панівною в доктрині цивільного права залишається позиція, що заповітом є саме майнове розпорядження [9, с. 138, 139; 11, с. 165; 12, с. 116, 117]. Водночас недоцільно обмежувати зміст заповіту розпорядженнями виключно щодо долі майна або його частини, оскільки заповідач може встановити в заповіті і розпорядження немайнового характеру. Про це свідчить, наприклад, зміст ст. 6 Закону України «Про поховання і похоронну справу», згідно з якою встановлюється право громадян на поховання їхнього тіла та волевиявлення щодо належного ставлення до тіла після смерті. Таке волевиявлення може бути виражене у згоді чи незгоді на проведення патолого-анатомічного розтину, видалення органів та тканин

тіла, побажання бути похованим у певному місці, за певними звичаями, поруч з певним раніше померлим чи бути підданим кремації. Про право заповідача покласти на спадкоємців обов'язок щодо вчинення певних дій немайнового характеру йдеться також у ст. 1240 ЦК.

А відтак свобода заповіту охоплюється можливістю особи зробити розпорядження як майнового, так і немайнового характеру на випадок своєї смерті, що свідчить про адекватно відтворення поняття заповіту у ст. 1233 ЦК.

Водночас окремі автори стверджують, що зміст заповіту можуть складати виключно розпорядження, що мають немайновий характер [4, с. 76, 77; 10, с. 9]. Наведена позиція видається спірною, адже функціональне призначення заповіту полягає у зміні порядку спадкування, встановленого законом, що стосується, передусім, кола спадкоємців (гл. 86 ЦК). Заповіт впливає на структуру спадкового правовідношення шляхом визначення правонаступників, тобто осіб, до яких мають перейти права та обов'язки після смерті правопередника. А тому призначення спадкоємців слід визнати основним елементом змісту заповіту. Інші ж розпорядження, в тому числі немайнового характеру, мають вторинне значення. Якщо ж обмежити зміст заповіту виключно розпорядженнями немайнового характеру, втрачається значення самостійного виду спадкування — спадкування за заповітом.

Висновки. Свобода заповіту є основною, фундаментальною засадою спадкового права, здійснення якої виходить за межі інституту спадкування за заповітом. Категорія свободи заповіту має як зовнішній так і внутрішній прояви. Зовнішній прояв охоплюється правом особи скласти заповіт, обрати його вид, скасувати або змінити вже складений заповіт. У свою чергу внутрішній прояв свободи заповіту стосується розпоряджень, що складають його зміст. Перелік заповідальних роз-

поряджень міститься в законі та має ви-
черпний характер. Реалізація свободи
заповіту охоплюється двома стадіями:
1) складення заповіту та визначення
його змісту, що відбувається за межами
спадкових правовідносин; 2) виконання
заповіту, а також його тлумачення спад-
коємцями або судом. Відзначається, що

зміст заповіту складають розпоряджен-
ня як майнового, так і немайнового ха-
рактеру, причому призначення спадко-
ємців визнається обов'язковим елемен-
том змісту цього правочину. Викладені
аргументи щодо заперечення існування
заповітів із розпорядженнями виключ-
но немайнового характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Покровський І. А. Основные проблемы граж-
данского права. — М.: Статут, 1998. — 353 с.
2. Сибільова С. Свобода заповіту за чинним
цивільним законодавством України // Віс-
ник Академії правових наук України. —
2012. — № 2. — С. 131–140.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право України:
навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 216 с.
4. Ромовська З. В. Українське цивільне пра-
во. Спадкове право: Підручник. — К.: Алер-
та; КНТ; ЦУА, 2009. — 264 с.
5. Леськів С. Р., Чубенко А. Г. Свобода запо-
віту і таємниця заповіту як юридичні гаран-
тії реалізації права на спадкування за запо-
вітом // Науковий вісник Ужгородського на-
ціонального університету. Серія Право. —
2014. — Вип. 29. Т. 1. — С. 156–159.
6. Міненкова Н. Свобода заповіту та її обме-
ження за цивільним законодавством Украї-
ни та деяких європейських країн // Право
України. — 2013. — № 8. — С. 279–291.

7. Братусь С. Н. Предмет и система советс-
кого гражданского права. — М.: Госюрриз-
дат, 1963. — 197 с.
8. Печений О. П. Деякі проблеми методоло-
гії спадкування // Вісник Академії правових
наук України. — 2009. — № 2. — С. 77–83.
9. Абраменков М. С., Чугунов П. В. Наслед-
ственное право: учебник для магистров;
отв. ред. В. А. Белов. — М.: Юрайт, 2013.
— 423 с.
10. Мамуков Р. М. Содержание завещания:
автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М.,
2012. — 28 с.
11. Цивільний кодекс України: Науко-
во-практичний коментар / За ред. проф.
І. В. Спасибо-Фатесвої. — Х.: ФО-П Коліс-
ник А. А., 2009. — Т. 12: Спадкове право.
— 544 с.
12. Серебровський В. И. Избранные труды
по наследственному и страховому праву. —
Изд. 2-е, испр. — М.: Статут, 2003. — 558 с.

REFERENCES:

1. Pokrovskij I. A. (1998). *Osnovnye problemy grazhdanskogo prava*. M. Statut. 353 p. [in Russian].
2. Sibilova S. (2012). *Svoboda zapovitu za chynnym tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy*. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. № 2. P. 131–140. [in Ukrainian].
3. Zaika Yu. O. (2006). *Spadkove pravo Ukrainy: navch. posib*. K. Istyna. 216 p. [in Ukrainian].
4. Romovska Z. V. (2009). *Ukrainske tsyvilne pravo. Spadkove pravo*: Pidruchnyk. K. Alerta; KNT; TsUL. 264 p. [in Ukrainian].
5. Leskiv S. R., Chubenko A. H. (2014). *Svoboda zapovitu i taiemnytsia zapovitu yak yurydychni barantii realizatsii prava na spadkuvannia za zapovitom*. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo. Vyp. 29. T. 1. P. 156–159. [in Ukrainian].
6. Minenkova N. (2013). *Svoboda zapovitu ta yii обмеження за tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy ta deiakyykh yevropeyskyi krain*. Pravo Ukrainy.

- № 8. P. 279–291. [in Ukrainian].
7. Bratus' S. N. (1963). *Predmet i sistema sovetskogo grazhdanskogo prava*. M. Gosjurizdat. 197 p. [in Russian].
8. Pechenyi O. P. (2009). *Deiaki problemy metodologii spadkuvannia*. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. № 2. P. 77–83. [in Ukrainian].
9. Abramenkov M. S., Chugunov P. V. (2013). *Nasledstvennoe pravo: uchebnik dlja magistrrov*; отв. red. V. A. Belov. M. Jurajt. 423 p. [in Russian].
10. Mamukov R. M. (2012) *Soderzhanie zavesbhanija: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk*. M. 28 p. [in Russian].
11. Spasybo-Fatieieva I. V. (Ed.) (2009). *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar*. T. 12: Spadkove pravo. Kh. FO-P Kolisnyk A. A. 544 p. [in Ukrainian].
12. Serebrovskij V. I. (2003) *Izbrannyye trudy po nasledstvennomu i strahovomu pravu*. Izd. 2-e, ispr. M. Statut. 558 p. [in Russian].